

De Utrechtse Boekhouder

tijdschrift voor Utrechts literair erfgoed

2/2012 3 [5]

verschijnt 2 à 3 maal per jaar
prijs: vrijwillige bijdrage in tekst of munt

redactie Niels Bokhove & Hans Heesen
uitgever & abonnee-administratie Stichting Salon Saffier

‘Niets anders dan warhoofdig kletsen en drinken’

De laatste maanden van Erich Wichman (1890-1929)
met nieuwe documenten

Rond 1915 stond Erich Wichman voor een keuze. Moest hij proberen een academische studie af te maken in zijn geboortestad Utrecht, of zou hij een artistieke loopbaan gaan volgen? Hij koos voor het laatste, werd beeldend kunstenaar en vestigde zich in Amsterdam, maar verbrak de banden uit zijn studententijd niet. De nasleep van een studentenavond in Utrecht zou hem uiteindelijk fataal worden. Een reconstructie van Wichmans laatste dagen, inclusief o.a. een niet eerder gepubliceerd vers.

door Joep Haffmans

Hoewel Wichman nooit lid is geweest van het Utrechts Studenten Corps (USC), verkeerde hij veel in die kringen. Zijn literaire interesse bracht hem rond 1912 in contact met de Literair-Historische Kring van het USC, waarin hij spoedig opgenomen werd. Hier raakte hij bevriend met een aantal schrijftalenten als Adriaan Roland Holst, Jacques Bloem, Annie Salomons en François Pauwels. Ook leverde hij regelmatig bijdragen aan het corpsblad *Vox Studiorum*. Rond dezelfde tijd moet hij kennis hebben gemaakt met Frits Coers.

De legendarische Frits Coers (1870-1937) staat niet alleen bekend als het archetype van de ‘eeuwige student’ (hij stond 43 jaar lang als student ingeschreven), maar ook als propagandist van het Nederlandse Lied. En dan in brede zin, Vlaanderen inbegrepen, zoals blijkt uit de titel en de inhoud van zijn *Liederenboek van Groot-Nederland* uit 1896. Coers was dan ook een fanatiek aanhanger van de ‘Groot-Nederlandsche Gedachte’, het in de eerste decennia van de twintigste eeuw opgekomen idee dat Noord-Nederland en Vlaanderen hun in het verleden verbroken eenheid zouden moeten herstellen, met hoogleraar Pieter Geyl als de meest vooraanstaande propagandist. Dezelfde Groot-Nederlandse Gedachte zou in de jaren twintig in prefascistische kring flink voet aan de grond krijgen. In het toenmalige jargon werd zij meestal de ‘Dietsche Gedachte’ genoemd. Het Utrechtse Oudkerkhof zou er een Dietsche Taveerne aan overhouden, eertijds stamkroeg van veel Mussert-aanhangers. Aan Frits Coers herinneren nog een plaquette aan een muur van het Academiegebouw aan het Domplein en de naam van een zangdispuut van het Corps: ‘Coers’ Lied’.

Erich Wichman met arm in mitella, na vechtpartij
bij VARA, 30-4-1928

Inhoud van dit nummer

‘Niets anders dan warhoofdig kletsen en drinken’. De laatste maanden van Erich Wichman – Joep Haffmans	1
Onze man in Japan. Jan Christemeijer, eerste mis- daadschrijver van Nederland – Hans Heesen	7
De nozem heeft toch gelijk. Reprimande, literair tijdschrift uit de jaren zestig in Utrecht – Tjakko Stijve	11
Jodocus van Lodensteyn en het Park. Waar stond dat huis? – Niels Bokhove	14
Kleine Singel 17bis (Op kamers 5) – Kester Freriks	19
Jan Engelman in/uit Hoog Catharijne (Poëtische topologie 1) – Willem Geijssen	21
Domstedelijke gedenkschriften 3: J.W. Beijen	23
Hommage van een Utrechtse scholier aan A. Roland Holst – Niels Bokhove	25
Dag en nacht in de boeken	28
Eenvoudige maar overtuigende psychologie (rec. A.J. Zoetmulder, Storm over het Sticht) – Arjaan van Nimwegen	29
Kees Ouwens (Dicht & onacht 4) – Chrétien Breukers	30
Domprijs 1930, rectificatie	22
«Utrecht in citaten»	10, 18, 27, 28, 33, 36
In of uit de pen	31
O verleden	32
De Utrechtse Boekhoudpers	33
Stichtelijk letterennieuws	34
Colofon	34
Noten	35

Omslag van het Feestnummer van de Vox Studiorum, 28-2-1913, t.g.v. de zesde dijs van de Literair-Historische Kring, met daarop de entree tot een cabaret in werfkelder 'Den Uil', Nieuwe-gracht 49. Organisator Wichman is afgebeeld met geruite jas en hond.

Het was deze Frits Coers die Wichman in het najaar van 1924 uitnodigde om bij het Corps een lezing te houden over het fascisme. Wichman had dit kort daarvoor in het Italië van Mussolini van dichtbij leren kennen en was er direct een overtuigd aanhanger van geworden. De lezing vond plaats in de eetzaal van studentensociëteit PHRM [Placet Hic Requiescere Musis, Latijn voor 'het behaagt de Muzen hier te rusten' - red.] aan het Janskerkhof op 24 november 1924. Het thema was:

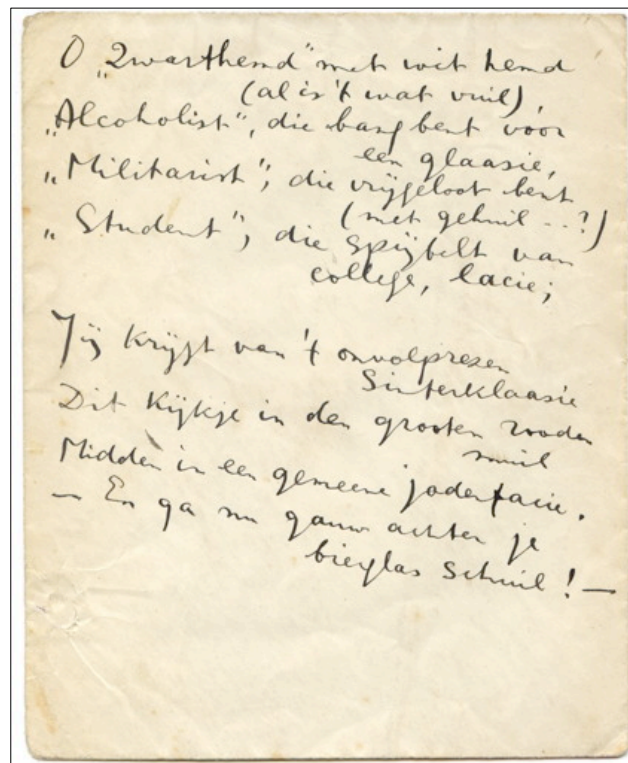
'Rebelsch Patriottisme (ten onrechte genaamd "fascisme") in Nederland'. Ongetwijfeld heeft Wichman met een gloedvol betoog de zegeningen van de nieuwe ideologie aan de corpsstudenten uit de doeken gedaan. Bij de lezing werd hij gesecondeerd door een jonge geestverwant, de geschiedenisstudent Hettel Bruch (1903-1997), bij wie Wichman na terugkomst uit Italië onderdak had gevonden nadat hij vanuit dat land een uitgebreide correspondentie met hem had gevoerd.¹ De Vox wijdde een anoniem gedichtje aan dit evenement, waarvan de pointe voor de huidige lezer helaas niet meer begrijpelijk is:

Wig praat als Bruchmans
Zwarthemd geen kans.
Geen geëet- maar debatteer
Moessoliefting wat wil je nog meer?
Ijzeren vent
nu president
(dient ook herkend).
Nu groot duel
in ballenspel.²

De vriendschap tussen Wichman en Bruch zou na deze periode snel verwateren, maar voordat dat gebeurde schreef Wichman, in de Sinterklaastijd van 1924, een tot nu toe ongepubliceerd gedicht voor Bruch:

O 'Zwarthemd' met wit hemd (al is 't wat vuil),
'Alcoholist', die bang bent voor een glaasje,
'Militarist', die vrijgeloot bent (met gehuil...!)
'Student', die spijbelt van college, lacie;

Jij krijgt van 't onvolprezen Sinterklaasje
Dit kijkje in den grooten rooden muil
Midden in een gemeene jodenfacie.
— En ga nu gauw achter je bierglas schuil! —³

Labouchere

Een van Wichmans toehoorders in PHRM was de jonge kunsthistoricus George Labouchere (1896-1970), die vanaf dat moment met hem bevriend zou raken, en die ook onmiddellijk in vuur en vlam raakte voor het fascisme. Hij zou tot het bittere einde deze politieke beginselen blijven aanhangen. Na enige tijd bouwkunst gedoceerd te hebben in Delft werd Labouchere lector aan het Kunsthistorisch Instituut van de Utrechtse universiteit. Hij woonde in het huis 'De Krakeling' in de Keistraat en later in de Aurorastraat 1. Hij werd in 1941 lid van het Vrijwilligers Legioen Nederland, een onderafdeling van de SS, en kreeg een opleiding in Duitsland. Na een jaar in de SS werd hij vrijgesteld van actieve dienst, officieel vanwege zijn leeftijd. Maar uit de naoorlogse rechtszaak tegen Labouchere blijkt de werkelijke reden

George Labouchere, 1929

waarom hij uit actieve krijgsdienst werd ontslagen in een tijd dat Duitsland iedere man kon gebruiken. Zijn als getuige gehoorde voormalige strijdmakkers noemden hem een 'fantast', een 'warhoofd' en 'onbruikbaar'.⁴ Een neiging tot spioneren was hem niet vreemd. Zijn collega op het Kunsthistorisch Instituut, Dr. P.T.A. (Piet) Swillens, verklaarde tijdens het proces dat hij hem ooit een trap onder zijn achterste had gegeven toen hij bij een deur een gesprek stond af te luisteren.

Mede omdat hij informant was geweest van de Sicherheitsdienst kreeg hij de hoge straf van negen jaar en kwam hij in politieke detentie in Fort Rhijnauwen. Op verzoek van het toen net opgerichte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie schreef Labouchere daar zijn herinneringen op aan de ontwikkeling van het vroege Nederlandse fascisme, zoals hij dat vanaf het begin had meegemaakt. Hij was dan wel fout

en wereldvreemd, maar hij was ook intelligent en beschikte daarbij over een ijzersterk geheugen. De hoop op strafvermindering droeg bij aan zijn inzet voor dit project. De driehonderd pagina's tellende doorslag van een typoscript met de titel *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934* berust nog steeds in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) en vormt de belangrijkste bron voor iedere studie van het ontstaan van de Nederlandse rechts-radicaliteit van voor de oorlog.⁵ Het is daarom stukgelezen. Gelukkig zijn het originele typoscript en het daaraan voorafgaande manuscript (in bezit van de schrijver van dit artikel) er beter aan toe. Aan zijn persoonlijke vriend Erich Wichman en zijn hoofdrol bij de ontwikkeling van het Nederlands fascisme besteedt Labouchere in dit geschrift royale aandacht. Het vormt voor de kennis rond diens persoon een toegankelijke en betrouwbare bron, hoewel niet helemaal vrij van idolatrie.

Een andere geestverwant van Wichman was Hugo Sinclair de Rochemont (1901-1942). Wichman had hem in het begin van 1928 leren kennen, nadat hij enige stukjes ter publicatie had aangeboden aan het pas opgerichte periodiek *De Bezem. Fascistisch weekblad voor Nederland*, waarvan Sinclair hoofdredacteur was. Het was het begin van een stortvloed van korte en lange artikelen, hekeldichten en ontboezemingen, waarmee Wichman in 1928 voor een groot deel het gezicht van *De Bezem* zou bepalen. Ook met Sinclair (of 'Zinkie', zoals zijn vrienden hem noemden) zou Wichman hecht bevriend raken.

Principieel alcoholist

In het najaar van 1928 ontving Erich Wichman wederom een uitnodiging om op het Janskerkhof te komen spreken. Nu was hij te gast bij de Algemeene Debating Club, een subgezelschap van het Corps. Hij zou gesecondeerd worden door Sinclair, die de rol van aangever op zich zou nemen. De lezing zou plaatsvinden op 28 november.

'Amice, behoudens ander bericht van jou, neem ik aan, dat ik je morgen (woensdag) ± 1/2 5 tref in Café "de Neut" (v/h Van Schoten), Ganzenmarkt Utrecht (naast de Bank van Vlaer & Kol). Tot ziens dus, EW.' Zo luidt de tekst op de briefkaart die Wichman de dag voor de lezing aan Sinclair stuurde.⁶ Hij wilde natuurlijk nog even plan de campagne opmaken voor die avond, maar ook (niet zo vreemd voor een 'principieel alcoholist') alvast een paar borrels pakken op de goede afloop van het debat.

Toen Wichman zich met Sinclair tegen achten naar het Janskerkhof begaf, had hij waarschijnlijk dus al enigszins de hoogte. In PHRM wachtte hem een verrassing. Op het bestuur van de Algemeene Debating Club na was daar niemand aanwezig. De corpsstudenten hadden kort daarvoor een oproep gekregen van de burgemeester van Breukelen, M.P. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, om te komen assisteren bij werkzaamheden aan de Vecht, die op overstromen stond. De reactie van Wichman was dat hij geen betere getuigenis van zijn 'leer van de daad' kon afleggen dan door zelf aan de hulpactie mee te doen. Vergeseld van Sinclair en Labouchere vertrok hij in een van de pendelende autobussen naar het bedreigde gebied.

De dreigende overstroming vond zijn oorzaak in een

combinatie van factoren. Het Vechtwater kon niet weg, doordat de lozing ervan bij Muiden al sinds geruime tijd door sterke noordelijke winden gestremd was; het regende bovendien erg veel in die periode, en er werd extra veel kwelwater van de grote rivieren op de Vecht afgevoerd. De overlast deed zich langs de hele Vecht voor tussen 23 en 29 november. Tot een echte doorbraak is het uiteindelijk nergens gekomen, wel tot schade aan huizen en wegen. De ingeroepen hulp van de genietroepen, talrijke Utrechtse corps-

Genietroepen aan het werk bij de Vecht bij Maarssen (Algemeen Handelsblad, 29-11-1928)

studenten en andere particulieren heeft er in grote mate toe bijgedragen dat het tij op het meest kritieke moment kon worden gekeerd.

Er valt hierover heel wat te vinden in het boek *Mussert als ingenieur* van de hand van Ir. J. Homan van der Heide, in 1944 uitgegeven door de NSB-uitgeverij NENASU te Utrecht. Hoewel het (volgens de schrijver van het boek om politieke redenen) niet uit de Utrechtse Provinciale Verslagen blijkt, weet hij zeker dat het 'geenszins twijfelachtig is aan wiens actief ingrijpen het te danken is, dat deze watersnood nog zoo goed is afgelopen'.⁷ Anton Mussert was inderdaad betrokken bij het bestrijden van de wateroverlast bij de Vecht. Hij was op dat moment nog hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat in Utrecht (de NSB was nog niet opgericht). Omdat er weinig twijfel bestaat over de technische capacitei-

De Vecht bij kasteel Nijenrode (2012), waar Wichman al dan niet de schop hanteerde.

ten van Mussert, is het aannemelijk dat hij een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het voorkomen van een overstroming.

Mussert verlaat voor de laatste maal de Provinciale Griffie aan Achter St. Pieter, 3-4-1934, na zijn ontslag als hoofdingenieur t.g.v. de Ambtenarenwet 1934.

Erich Wichman deed enkele dagen na de koude nacht in *De Bezem* verslag van de expeditie: 'Het mag op zichzelf dan geen genoegen zijn van 's avonds 9 tot 's nachts 1½ met lekke schoenen tot over de knieën in stroomend, ruischend, ijskoud water, modder, klei en slik te staan en te plassen, en daarbij erg hard te werken (vooral als de jaren der jeugd al zoo'n beetje voorbij zijn); zoodra men daarvan direct nut ziet, is het eigenlijk wel prettig, ten slotte te zien, dat "ons" stuk dijk, minstens dezen nacht, "het houden zal", en te denken aan Jack London's "I've done it, I've done it with my own hands"⁸, al is men dan ook van boven te warm en van onderen te koud. Toen wij dat wel beseften trouwens, gingen wij spitten en zandzakken vullen tot 's morgens half 6, en werden weer heelemaal warm, al bleven wij nat. En ten slotte werden wij ook nat en warm van binnen, met rumgroc, die werkelijk een zeer weldadige vloeistof is ...'⁹

Labouchere meldde in 1947 over het verloop van die avond en nacht: 'Wichman was niet gelukkig vóór dat hij op een plaats aan de Vecht tegenover het Kasteel Nijenrode tot zijn knieën in het water stond en op de allergevaarlijkste plaats met het aanbrengen der zandzakken belast was. In de vroege morgenuren was het onmiddellijke gevaar geweken. Wij bleven met de studenten nog enige tijd in een voor de gravers opgehouden herberg te Breukelen, waar Wichman, die kou gevat had, tevergeefs poogde om met hulp van warme cognacgrocs weer warm te worden. Met de eerste ochtendtrein keerde men naar Utrecht terug.'¹⁰

Natte voeten

Een andere ooggetuige had later een minder heroïsche kijk op Wichmans activiteiten. Mr. A.F. (Pim) Schepel, oud-lid van het Studentencorps en tientallen jaren lang Griffier van de Tweede Kamer, herinnerde zich in 1969, in een brief aan Dr. Loe de Jong van het toenmalige RIOD: '... in Breukelen [heeft hij] voortdurend om ons heengelopen en [was hij] bijzonder vervelend. Ik zie ons, maar niet Wichman, nog met zandzakken sjouwen. Natuurlijk hadden we natte voeten, want het water liep over de weg heen, overigens niet meer dan enkele centimeters hoog. Wij stonden dus niet tot onze knieën in het water, ook Wichman niet. Maar wij hielden ons warm met werken en hadden dus van die natte voeten niet zo heel veel last. Wichman daarentegen voerde de hele

nacht geen klap uit en deed niets anders dan warhoofdig kletsen en drinken. Degenen die wel werkten ergerden zich aan zijn nietsdoen. Het was duidelijk, dat hij al in het begin te veel gedronken had.'¹¹

De tweede man in de NSB, Kees van Geelkerken, suggereerde in het pompeuze jubileumboek van de NSB, *Voor Volk en Vaderland. Tien jaren strijd van de Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden, 1931-1941*, dat er een persoonlijk contact was geweest tussen Mussert en Wichman, in de 'nacht aan de Utrechtse Vecht, waar hij als vrijwilliger schouder aan schouder met Mussert en zoovele anderen, de dijk-doorbraak mede hielp voorkomen'.¹² De NSB heeft dan ook steeds Wichman als een belangrijke voorloper van haar ideologie willen zien, iets waartegen al kort na zijn dood door een aantal van zijn oude vrienden werd geprotesteerd omdat ze dit als een aanmatiging zagen. Zij hielden hem voor een te eerlijk mens en ook te tegendraads om, als hij nog geleefd zou hebben, zich bij de beweging van Mussert te hebben aangesloten.¹³ Wichmans geestverwant Labouchere verwoordde het in 1947 in de slotzin van zijn terugblik op het Nederlands fascisme aldus: 'Wat spijt het mij dat de NSB, die met de dode Wichman reclame heeft trachten te maken, niet éven, héél even, de levende Wichman heeft mogen meemaken!'¹⁴

De *Vox Studiosorum* kwam in een gedichtje terug op de nachtelijke gebeurtenis. De aanwezigheid van Wichman en Labouchere was de anonieme schrijver ervan niet ontgaan:

*In Zuilen
groef men kuilen
Toen elk gaatje was geLabt
Alle animo verslapt
Na het vullen der zakken
Ging men cognakken.
Nieuwe Bezems veegden schoon
Wichelroede groot vertoon.*¹⁵

Er stijgt dus geen eenduidig beeld op uit wat de getuigen ons over het gedrag van Wichman in die nacht hebben overgeleverd. Het staat vast dat aan Wichman een zekere onverschrokkenheid, soms zelfs grenzend aan zelfdestructiviteit,

Achter de baar van prof. Lorentz, 31-1-1928: 3e en 4e van links Wichman en Einstein (z.o. inzet) (still uit Polygoonverslag van de begrafenis)

niet vreemd was, en dat hij er ook geen moeite mee had zich in de kijker te spelen. Zo had hij eerder in 1928 met een aantal andere *Bezem*-activisten een groep Belgische betogers verdreven die aan land wilden gaan in Zeeuws-Vlaanderen, en had hij op 1 mei bij het verstoren van een rechtstreekse radio-uitzending van de VARA een uit de kom gedraaide arm overgehouden aan het vernielen van de microfoon. In datzelfde jaar had Wichman bij de begrafenis van Jan Toorop zich tussen de dragers van de baar gewrongen en aan het graf fascistische leuzen geroepen, en bij een andere begrafenis, die van de Leidse natuurkundige en Nobelprijswinnaar professor Hendrik Lorentz, volgde Wichman de rouwstoet naast niemand minder dan Albert Einstein.

‘Luft zuwehen’

De koude escapade zou vergaande gevolgen krijgen voor Wichman. Wat zich aanvankelijk liet aanzien als een fikse verkoudheid ontpopte zich al snel tot een hardnekkige longontsteking. In de loop van december zou de ziekte verhevigen, wat hem er niet van weerhield om zijn literaire en politieke activiteiten gewoon door te zetten. Aan Hendrik Marsman, die op dat moment op de Oudwijkerlaan woonde en die hem bij de afgelaste lezing had misgelopen, stuurde hij op 2 december de beroemde uitnodiging om gekleed in kotspak met beenkappen en gewapend met revolver en ploertendoder naar Amsterdam te komen. Daar zou een fascistische actie op touw worden gezet bij de stempellokalen van werkelozen, waarbij communistisch tegen-gas te verwachten was. Ook zette hij zijn schrijftalent nog voluit in voor *De Bezem*. Op 28 december 1928 opende dit weekblad met een antiparlementair gedicht van Wichman, met de titel: ‘Het “schip” van “Staat”’:

*Krakend als een oude mestkar,
Groez'lig als een varkenstrog,
Zeult daar onze sleetsche “Staats”schuit,
Doorgelekt en doorgesijpeld,
Rot gekletst en stuk geheibeld
Door de rooien en de dooien,
Naar z'n end ...*

*Opgelapt en bijgespijkerd,
Stuurloos, macht'loos, stijlloos, zot
hangt en zakt hij in het water
Als een lekkende gemberpot,
Uitgelikt en uitgevreten
eindelijk smadelijk weggesmeten [...]*¹⁶

Het zou het laatste zijn dat tijdens Wichmans leven van zijn hand in druk verscheen. Nog op 31 december 1928 schreef hij in een brief aan de bevriende priester Wouter Lutkie dat het wat beter met hem leek te gaan. De oudejaarsavond bracht hij doodziek door met zijn vrouw en zijn moeder in het bovenhuis aan de Amsterdamse Zocherstraat, waar het gezin toen woonde. Ze dronken nog een glas wijn op het nieuwe jaar. In de eerste uren van de nieuwjaarsnacht verslechterde de toestand zienderogen. Zijn vrouw Lenie liet

hem nog ammoniak ruiken en diende hem digitalisdruppels toe, maar dat mocht niet meer baten. In heftige ademnood sprak Wichman deze laatste woorden tegen zijn Duitstalige moeder: ‘Luft zuwehen.’ In aanwezigheid van een haastig te hulp geschoten arts overleed hij. Hij was 39 jaar geworden.

Een van Wichmans oude vrienden beschreef later het bezoek dat hij kort na dat overlijden aan de armoedige woning in de buurt van de Overtoom had gebracht. ‘Een enkele blik was voldoende om mij van de meest volkomen armoede te overtuigen. Geen vloerkleed, bijna geen stoelen...’. Wichman lag opgebaard in een zijkamertje op een ijzeren ledikant, ‘zijn hoofd een weinig opzij, of hij maar wat rustte. Een slordige werkbroom om de lange, magere benen en een trui aan.’¹⁷

Wichman op sterfbed – niet eerder gepubliceerd (Coll. Rijksdienst voor Kunsthistorische Documentatie)

Een fotograaf maakte de laatste foto van Wichman en aan John Rädecker vroegen de nabestaanden om een dodenmasker te vervaardigen. Deze bevriende beeldhouwer zag echter van de klus af. Wichmans moeder schreef hier kort daarna over: ‘Der beste der lebenden Holländischen Künstler, Rädecker, erklärte sich unfähig dazu, wohl später in Ruhe aus der Erinnerung, aber ein Erich ferner stehender hat es getan.’¹⁸ Daarmee bedoelde zij Hildo Krop. Het dodenmasker van diens hand bevindt zich in de collectie van het Centraal Museum, en is daar het laatst te zien geweest op de overzichtstentoonstelling van Erich Wichman in 1983.¹⁹

Wichmans overlijden bracht een heftige schok teweeg bij zijn talrijke vrienden, zowel bij de kunstenaars als bij de politieke geestverwanten van de Bezemgroep. Deze laatsten, onder aanvoering van Sinclair en Labouchere, organiseerden de begrafenis, die op de koude winterdag van 4 januari 1929 op Zorgvlied plaatsvond. Wichmans graf werd eveneens betaald door de Bezemers. Dit graf bestaat nog steeds.²⁰ Eerder dit jaar werd daarin Wichmans dochter Wilhelmina Clara (1928) begraven.

Behalve de familie volgde een bonte groep van kunstenaars en geestverwanten de baar. De kist was bedekt door de prinsenvlag, met de kleuren ‘oranje-blanje-bleu’. *De Bezem* plaatste een week later een foto van de begrafenisstoet.²¹ In 1947 legde Labouchere in een handgeschreven notitie vast

Dodenmasker door Hildo Krop (coll. Centraal Museum, Utrecht)

wie hij rond de baar op deze foto meende te herkennen. Hij noteerde: 'v.l.n.r. de doodbidder, Couveld, Sinclair (?), Rodrigues de Miranda, Schilthuyzen, Henriët, John Rådecker, (op voorgrond slippendrager Felix Hess), Maurits Dekker (?), Baars, P. Somer (?), (op voorgrond slippendrager François Pauwels), Adam Haag, G.C. Labouchere, (op voorgrond Mevr. Couveld), Baars Sr. Tot de dragers behoorden verder o.a. Johan Polet. De twee andere, op de foto niet zichtbare slippendragers waren K.H.E. de Jong en Hubert Cuypers Jr.'. ²² De meeste namen behoren toe aan fascististen van de *Bezem*groep. Henk Henriët, John Rådecker en Johan Polet waren alle drie beeldhouwer, Felix Hess was tekenaar van *De Groene Amsterdammer*, terwijl Dekker, Pauwels en Haag literatoren van wisselende bekendheid zijn. Aan het graf werd gesproken door strafpleiter-schrijver François Pauwels, waarna Sinclair appél hield volgens de fascistische rituelen. Een zwager van Wichman dankte namens de familie.

Het bewaard gebleven condoleanceregister biedt een uitgebreider inzicht in de samenstelling van Wichmans vriendenkring. Naast de bovengenoemden tekenden talrijke kunstenaars als Charley Toorop, Lou Saalborn, Henri Jonas, Dirk Filarski en Cris Agterberg. Ook Jan Engelman, Arthur Müller Lehning, Joris Ivens en Willem Royaards waren aanwezig, evenals Wouter Lutkie en de latere hoogleraar Romano Guarnieri. De laatste was privaatdocent Italiaans in Utrecht en zou daar later hoogleraar worden. Vrijwel zeker doelde *De Bezem* op hem toen daarin te lezen stond: 'En, aan den overkant in de menigte, brengt dan een eenzame Italiaan den groet van Italië.' ²³

In de nazit na de begrafenis werd, op initiatief van de Utrechtse sierkunstenaar Cris Agterberg een comité in het leven geroepen om geld in te zamelen voor Wichmans weduwe en kinderen. Een korte tijd later gehouden verkooptentoonstelling in het Amsterdamse Stedelijk Museum, waarvoor veel kunstenaars werk hadden afgestaan, leverde nog een flink bedrag op. Een collecte via inschrijflijsen eveneens. Ook enige Utrechters deden een donatie. Op de lijst met de 'Verantwoording der ingekomen gelden voor de nagelaten betrekkingen van Erich Wichman' ²⁴ staan de namen van een aantal Utrechters: de hoogleraren J.C. Naber en W. Vogelsang, de penningmeester van 'Kunstliefde' Dr. N.G. van Huffel, de hotelier F.J. Willems, de elektrotechnisch ingenieur A.J. Dijker, mecenas M.R. Radermacher Schorer, medisch student M.G. Pannekoek, George Labouchere (die maar liefst 240 gulden doneerde), en Frits Coers. De Debatting Club van het Utrechts Studenten Corps schonk vijftig gulden, het honorarium dat Wichman was misgelopen door het afgelasten van de lezing.

Joep Haffmans, van beroep antiquair, is Wichmankenner en -verzamelaar en publiceerde o.a. diens brieven onder de titel *Geest, koolzuur en zijk* (1999).

Noten

Wichman

¹ De directe aanleiding tot de publicatie van *Geest, koolzuur en zijk. Briefwisseling van Erich Wichman*. Verzameld en toegelicht door F.J. Haffmans (1999) was het opduiken in 1997 van een aantal brieven die Erich Wichman in 1924 vanuit Italië aan Hettel Bruch had geschreven.

² *Vox Studiosorum* 60 (1924), no. 29 (27 nov.), p. 251.

³ Gedicht in manuscript op een envelop die waarschijnlijk een kleine litho van de hand van Wichman heeft bevat, aangetroffen tussen de brieven van Wichman aan Bruch, periode 12-7 t/m 4-12-1924. Zie *Geest, koolzuur en zijk*, p. 169-206. Collectie Joep Haffmans.

⁴ Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv.nr. 76759 (BRC 363/48), op naam van George Charles Labouchere. Hierin verklaringen van onder meer Jan Louis Jansonius (stafchef van de SS) en Cornelis van Geelkerken (plaatsvervangend leider van de NSB).

⁵ Zie bijvoorbeeld Robin Te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).

⁶ Briefkaart van Wichman aan Sinclair, 27-11-1928. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Doc. I, dossier H. Sinclair de Rochemont. Niet opgenomen in *Geest, koolzuur en zijk*.

⁷ J. Homan van der Heide, *Mussert als ingenieur* (Utrecht 1944), p. 114-121.

⁸ Wichman citeert hier (zoals gebruikelijk in zijn schrifturen) uit het hoofd. De correcte tekst luidt: 'But I had done it! With my own hands I had done my trick', uit: Jack London, *The cruise of the snark* (1911).

⁹ *De Bezem*, Fascistisch weekblad voor Nederland 2 (1928) 1 (7 dec.).

¹⁰ G.C. Labouchere, 'Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934' (typoscript 1947, NIOD), lemma 28.

¹¹ Brief van A.F. Schepel aan Loe de Jong, 18 maart 1969. Geciteerd in F. van Burkom en H. Mulder, *Erich Wichman 1890-1929. Tussen idealisme en rancune* (Utrecht 1983), p. 159, naar aanleiding van De Jongs tekst in de wetenschappelijke editie van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Dit was voor De Jong aanleiding om in de later verschenen populaire editie van zijn magnum opus de betreffende tekst te wijzigen.

¹² *Voor volk en vaderland. Tien jaren strijd van de Nationaal-Socialistische beweging der Nederlanden, 1931-1941*, 2e druk (Utrecht 1943), p. 153.

¹³ Bijvoorbeeld Wouter Lutkie in 1934. Zie: *Geest, koolzuur en zijk*, p. 54.

¹⁴ Labouchere, 'Chronologische reeks...', lemma 250.

¹⁵ *Vox Studiosorum*, 64 (1928) nr. 31, 7-12-1928, p. 339.

¹⁶ *De Bezem* 2 (1928), afl. 4 (28-12), p. 1. Volgens G. Labouchere, 'Aanteekeningen bij de inhoud van De Bezem'. Ongepubliceerd manuscript (1947) (coll. Joep Haffmans, Utrecht) is dit gedicht overigens door een ander geschreven, door Sinclair de Rochemont bijgewerkt, en onder de naam van Wichman geplaatst.

¹⁷ Henk van Gelre (ps. H. Jansen), 'Erich Wichman: werker zonder wijngaard', *Aristo* (27), Jan.-Feb. 1959, nr 1-2, p.11-12. De niet bij naam genoemde oude vriend is vrijwel zeker advocaat en literator François Pauwels.

¹⁸ Brief van Johanna Wichman-Zeise aan haar nicht Lotte von Wickede, 12-1-1929, in: *Geest, koolzuur en zijk*, p. 268.

¹⁹ Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 17750. Zie <centraalmuseum.nl/ontdekken/object/?q=17750>.

²⁰ Hans Heesen, 'De stekels van Wichman', *De Utrechtse Boekhouder* 2 (2012) 2, p. 14.

²¹ *De Bezem* 2 (1929) 6 (11 Jan.).

²² Labouchere. 'Aanteekeningen bij de inhoud van De Bezem'... (zie noot 16).

²³ 'Kameraad' (ps. H.A. Sinclair de Rochemont), 'Naar zijn laatste en eerste rustplaats', *De Bezem* 2 (1929), afl. 6 (11 jan.) p. 1.

²⁴ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, Collectie Erich Wichman. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Doc I-1890 Wichman

Christemeijer

²⁵ Zie <okwave.jp/qa/q2506019.html>.

²⁶ In *Euphonia*, weekblad voor den beschaafden stand, het tijdschrift dat van 1814-1829 werd uitgegeven door de Utrechtse predikant Johannes Decker Zimmerman (1785-1867).

²⁷ Schrijver van *De commissaris vertelt* (1949), *De commissaris vertelt verder* (1950), *De commissaris vertelt door* (1951), enz..

²⁸ *De galerij der twintig schoonheden en andere historische taferelen van moorden en aanrandingen, van sluw bedrog en overspel, mitsgaders de wijze waarop een en ander aan het licht werd gebracht en bestraft, alles voorgevallen op de aangegeven plaatsen in Nederland en Vlaanderen in de 18de en 19de eeuw*. Uit historische bronnen beschreven door J.B. Christemeijer omstreeks 1875 en nu in bekorte vorm opnieuw voor de druk gereed gemaakt door J. Vos. N.V. Leiter-Nypels, Maastricht z.j..

²⁹ <www.dartmouth.edu/~gjdemko/japan.htm>.

³⁰ De Brit Richard Austin Freeman (1862-1943) schreef boeken rond het personage Dr. Thorndyke, forensisch onderzoeker. Freeman is de uitvinder van het 'omgekeerde detectiveverhaal', ook wel de 'howdhecachem', waarbij, i.t.t. bij de 'whodunit', meteen in het begin duidelijk is wie de moord heeft gepleegd.

³¹ University of Iowa, 2007, ix & 267 p.; <ir.uiowa.edu/etd/145/>.

³² Opnieuw uitgegeven door Repro Holland B.V., Alphen aan de Rijn, 1986.

³³ Deze merkwaardige aanduiding komt voort uit een omnummering in 1890. Plompetorengrecht H668 werd Van Asch van Wijckskade 33, 35, 37 en 39. Later werden 35 en 37 gesloopt.

³⁴ *Blackwood's Magazine* verscheen van 1817 tot 1980. Het tijdschrift had een naam op het gebied van horror- en misdaadverhalen, maar presenteerde ook werk van Shelley, Coleridge, De Quincey, en de eerste publicatie van Joseph Conrads *Heart of Darkness*.

³⁵ Gegevens ontleend aan *Catalogus 34, Criminaliteit en justitie*, van Antiquariaat A.G. van der Steur, Haarlem, 2012.

³⁶ *Beroemde en gedenkwaardige rechts-zaaken met de vonnissen die er over gegeven zijn, verzameld door den heere Gayot de Pitaval, advocaat voor 't parlement van Parijs*. Uit het Frans vertaald door P. le Clercq, 2 delen. J. Neaulme, 's Gravenhage, 1737-1738.

³⁷ *Schuld en onschuld. Verzameling van belangrijke geschiedenissen uit de lijfstraffelijke rechtspleging van onderscheiden landen en tijdperken*. A. Jager, Amsterdam, 1852.

³⁸ *Galerij van boosdoeners, of Levensgeschiedenissen van misdadigers*, 3 delen. J.C. van Kesteren, Amsterdam, 1821-1823. Vertaald door Jan de Quack (1769-1852).

³⁹ In samenwerking met Pier Angelo Fiorentino, Auguste Arnould, Narcisse Fournier et Félicien Malefille.

⁴⁰ Lelyvelt bediende zich van diverse pseudoniemen. De beide verzamelingen 'Tooneelen' verschenen onder de naam A.J. van Loon; de beide bundels 'Schetsen' droegen de naam W. Vriesaard; daarnaast maakte Lelyvelt nog gebruik van de namen A. van Linde, Bergeyk van Hulst, A.J. van de Linde en G.D.L. van Linschoten.

⁴¹ *Geheim dagboek*, achtste deel, 1963-1970. Bert Bakker, Amsterdam 1990.

Lodensteyn

⁴² Twee codicils bij notaris E. van Rhee, HUA, toegangsnr. 34-4, inv.nr. U059a003, akte 85 (25-4-1672), en inv.nr. U059a004, akte 64 (25-7-1677).

⁴³ J.C. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn – predikant en dichter* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1987), p. 60v.

⁴⁴ Utrechtse verwoesting. – Tekst en annotaties naar: J.v.L., *Uyt-spanningen. Behelsende eenige Stigtelyke liederen en andere Gedigten*. Uitgeg. naar de ed. 1676 met inln. en toel. door L. Strenghtolt e.a. (Utrecht: Banier, 2005), p. 578-80.

⁴⁵ Werd in zo'n korte tijd uitgeroeid.

⁴⁶ 'Wat is het toch, o mens'.

⁴⁷ menigte.

⁴⁸ Familie.

⁴⁹ 'Verloren in één nacht hun positie.'

⁵⁰ nl. van de overheden.

⁵¹ takken.

⁵² aanzien.

⁵³ nl. de overheid.

⁵⁴ nl. de overheden.

⁵⁵ macht.

⁵⁶ Vgl. Ps. 82:6,7.

⁵⁷ Deze en vorige twee regels: vgl. Ps. 29:4 & 8.

⁵⁸ nl. God.

⁵⁹ weldra in de kern.

⁶⁰ (kreupel)hout.

⁶¹ Vgl. Dan. 4:13, 14.

⁶² door elkaar heen.

⁶³ Vgl. Ez. 17:23.